

Takács Ádám

A kultúra helye

A Zempléni Múzsa „szellemi alapjairól”

Egy társadalomtudományos és kulturális folyóirat esetében „szellemi alapokról” beszélni meglehetősen kockázattal jár. Ez a megfogalmazás ugyanis azt sugallhatja, hogy a folyóirat irányultsága vagy szerkesztőinek gondolkodásmódja valamilyen egységes ideológiai álláspontot képvisel. Ha azonban nem így áll a dolog – s a *Zempléni Múzsa* esetében kétségtelenül ez a helyzet –, akkor a szóban forgó meghatározással kapcsolatban körültekintő fogalmazásra és témakijelölésre van szükség. „Szellem” és „alap” igen veretes, mindenekelőtt filozófiai hagyománnyal rendelkező fogalmak, amelyek talán csak retorikai használatukban engedik meg a kontextustól független használatot. Így aztán „szellemi alapokról” beszélni egy tíz éve létező, sárospataki jegyzésű folyóirat esetében rövid távon megbocsátható, különösen, ha ezt a szóhasználatot a tízéves évforduló ünnepi lelkesültsége hatja át, hosszú távon azonban olyan nagyzási hóbortnak tűnik, amely csak a provincializmusra jellemző. Azért, hogy ne essünk ebbe a hibába, de a témát mégse mellőzzük, kerülőútra lesz szükségünk.

Szellemi alapok helyett természetesen beszélhetnénk „szellemi hagyományról”. De ha ezt nem vagy legalábbis csak áttételesen tesszük, az nem csak azért van, mert nem akarjuk azok kenyerét elvenni, akik a *Zempléni Múzsa* kapcsán konkrét szellemi örökségekre mutatnak rá. Motivációs tényező az is, hogy minden jel szerint a „hagyomány”, „tradíció” vagy „örökség” fogalmain túl is találhatunk alapvető meghatározásokat, amelyek segítségünkre lehetnek abban, hogy a *Zempléni Múzsa* szellemi alapállásáról és erőforrásairól számot adhassunk. Röviden: annak a tevékenységnek a „szellemi alapjai”, amelyet egy ilyen folyóirat célkitűzései és hagyományai, megvalósítása és eredményei kijelölnek, olyan fogalmi tartományra utalnak, amelynek első helyén bizonyosan a „kultúra” kifejezés áll.

Látunk kell azonban, hogy ezzel a helyzettel nem vált sokkal könnyebbé. Mindenki, aki valamilyen módon már beleértotta magát a „kultúra” vizsgálatába tudhatja, hogy ennek a fogalomnak a szabatos definíciója szinte lehetetlen. E definíciós nehézség legalább három alapvető tényezőre vezethető vissza, amelyek maguk is történeti és kulturális kontextusoktól függően hozták létre a „kultúra” kifejezés kiküszöbölhetetlen heterogenitását. Az első szempont fogalomtörténeti. Ennek megvilágításában az Otto Brunner, Werner Conze és Reinhart Koselleck által szerkesztett *Történeti alapfogalmak lexikona* lehet segítségünkre, amelynek közel száz oldalas „Kultúra, civilizáció” szócikkét Jörn Fisch írta.¹ Noha e ponton nincs módunk arra, hogy ezeket az elemzéseket akárcsak kivonatszerűen ismertessünk, annyit Fisch nyomán kiemelhetünk, hogy a „kultúra” kifejezést a latin „colere” (művelni, gondozni, ápolni) kifejezésből vette át valamennyi európai nyelv, s fejlődésük igencsak sajátos jegyeket mutat. Ennek egyik oka az, hogy a szó a tudományos nyelvből kerül át a köznyelvbe, s ez nyelvenként és országonként eltérő jelentésmódo-

1 íz éves a Zempléni Múzsza

sulásokhoz vezet. Döntő jelentőségű az is, hogy a „kultúra” főnévi használatban mint az emberiség vagy a társadalom műveltségi állapotának megnevezése csak a 18. századtól terjed el, addig csak „valaminek a kultúrája” lehetett szó. Ezzel viszont ez az elterjedés maga is műveltségi és társadalomfejlődési tényezők függvénye marad. Az eltérések egy másik forrása abban keresendő, hogy a kultúra kifejezés jellemzően együtt jár a „civilizált, civilizálni”, később a „civilizáció” kifejezésekkel, s ez nyelvenként eltérő jelentéseket tárít a kultúra fogalmához. A németben ráadásul még ehhez a „Bildung” kifejezés is járul, amely angolra vagy franciára lefordíthatatlan módon nevezi meg a szellemi műveltség és művelődés állapotát.

A kultúrafogalom sokféleségének másik aspektusa eszme- és társadalomtörténeti jellegű. Egy tanulmányában Márkus György mutat rá arra, hogy az európai modernitás kulturális felfogását tudathasadásos állapot jellemzi. A kultúra fogalma két egymástól jól elkülöníthető értelemben kerül használatba, amelyek egyúttal két különböző társadalmi-kulturális dimenzióra is utalnak: egy antropológiai és egy értékhangsúlyos dimenzióra.² Antropológiai szempontból kulturálisnak tekinthető az ember valamennyi nem biológiailag rögzült magatartása, illetve az ennek eredményeképpen létrejövő szimbolikus jelentések és értékek összessége. Ebben az értelemben kulturálisnak nevezhető mindaz, ami „lehetővé teszi az embereknek, hogy egyazon életvilágban éljenek, amelyet lényegében egységesen értelmeznek, és amelyben úgy képesek tevékenykedni, hogy tetteik egymás számára kölcsönösen érthetőek legyenek”.³ A kultúra értékhangsúlyos felfogása ezzel szemben jelentősen leszűkíti ezt a szimbolikus dimenziót. Itt már csak az számít kulturálisan minősíthető tevékenységnek, illetve jelentésnek, amely az ún. „magas” kultúra szférájában, mindenekelőtt a művészetekben és tudományokban születik meg. A kultúra e két alapvető meghatározása s az ehhez köthető gyakorlatok egyaránt áthatják a modern társadalmakat, s ez a kultúra definíció nehézségének egyik fő forrása.

A kultúra definíciós nehézségeinek harmadik jellemzője abból a már említett tényből fakad, hogy a szó eredetileg tudományos jellegű, s innen került át a köznyelvi használatba. Ez a tény ugyanis a különféle szaktudományos definíciók és használatok jelentős eltéréseit is előrejelzi már. S valóban: a kultúra kifejezés 20. századi filozófiai, történettudományos, szociológiai, antropológiai meghatározásai között legalább annyi az eltérés, mint az átfedés, amely az egyes területeken kutatókat újabb és újabb definíciók létrehozására sarkallja. Riasztó példa, hogy egy az 1950-es évek elején publikált antropológiai definíciós vállalkozás is már hat csoportba osztva több mint 150 kultúrafogalmat konstataál.⁴

A definíciós kérdések terepéről való továbblépés egyik lehetősége az lehet, ha a kultúrát nem jelentése, hanem gyakorlata alapján vizsgáljuk.⁵ Más szóval ahhoz, hogy a kultúrát valamilyen értelemben „szellemi alapnak” vehessük, gyakorlatában, használatában és nem definíciója szerint kell vizsgálnunk. Felmerülhet ugyanakkor, hogy ezzel az eljárással is inkább távolodunk saját témánktól – vagyis egy helyi kulturális vállalkozás, a *Zempléni Múzsza* szellemi bázisának kérdésétől –, mintsem pontos megfogalmazásához közelednénk. Hiszen a kulturális gyakorlatok kapcsán ma forgalomban lévő divatos elképzelések világossá teszik, hogy a kultúra terepén a „globalizáció” kérdése megkerülhetetlen. Noha ennek az írásnak nem lehet célja, hogy a globalizáció kérdését akárcsak nagy vonalakban felvesse, egy megjegyzés talán megkockáztatható. Azok a kutatások, amelyek ma konkrétan és részletekbe-menően elemzik a globális gazdasági, társadalmi és kulturális folyamatok hatásait, nem győzik hangsúlyozni, hogy itt a helyi használatok, módosítások,

átalakítások legalább annyira döntő módon esnek latba, mint az általános tendenciák.⁶ Az egyik alapvető kérdés éppen az, hogy miképpen érvényesül világméretekben ugyanaz mindig másként. Ez a kérdés pedig a kultúra területén kiváltképpen erőteljesen jelentkezik, hiszen a helyi kultúra valamilyen mértékben mindig már jelen van, mire a globális hatások működésbe lépnek. Egyszóval tagadhatatlan, hogy nem csupán helyi, de globális kultúra is van, ez azonban mit sem változtat a tényen, hogy minden kulturális gyakorlat vagy használat alapvetően helyekhez kötött.

Azt lehetne mondani, hogy ami a kultúrában univerzálisnak bizonyul, az éppen az, ami benne nem tisztán kulturális természetű. A gazdasági vagy használati értékről van itt szó, illetve ennek kiaknázási technikájáról, a marketingről. Noha ez utóbbiak globális folyamatokat és sztenderdeket érvényesítenek, szinte semmit sem mondanak a dolgok, események „kulturális értékéről”. Jó példa erre, hogy miközben lehetséges egy McDonald's hamburger árát figyelembe véve globális összehasonlításokat tenni az egyes országok életszínvonala között, ugyanezt az összehasonlítást már lehetetlen elvégezni egy könyv, mozijegy vagy üveg bor árait alapul véve. S ennek nem csupán az az oka, hogy ez utóbbiak „használatát” jobban függ hagyományoktól, körülményektől és személyes preferenciáktól, de az is, hogy ezek a tárgyak olyan kulturális területekre és tevékenységekre utalnak, amelyek egymással közös nevezőre nem feltétlenül hozható jelentések, értékek és élmények terepe. A kulturális érték nem tisztán számszerűsíthető, mert nem csupán használati és gazdasági értéke, hanem mindenekelőtt önértéke és helyi értéke van. A kultúra mint gyakorlat időtől és helytől, hagyományoktól és körülményektől és nem utolsó sorban egyének gyakorlataitól függ.

A kultúrának mint ön- és helyi érték képző gyakorlatnak a meghatározásával bizonyosan közelebb kerültünk a „szellemi alapok” kérdéséhez. Még egy lépés azonban szükséges ahhoz, hogy itt ne csupán általában a kultúra önértékéről és gyakorlatairól, de konkrétan a *Zempléni Múzsa* folyóirathoz köthető kulturális gyakorlatról essék szó. Az alábbi megfontolások segítségünkre lehetnek ennek a lépésnek a megtételéhez.

A kultúrának mint önmagában álló értékek terepének az elmélete a múlt század újkantiánus német filozófiájában fogalmazódott meg először a maga teljes horderejében. Itt mindenekelőtt Henrich Rickertre kell utalni, aki nem csupán „kultúrtudományok” néven határozza meg az emberi és társadalmi valóságot kutató tudományokat, de kimutatja, hogy maga a kultúra csak olyan másra vissza nem vezethető értékek és érvényességek összességéként értelmezhető, melyek elválaszthatatlanok az emberi tevékenységtől.⁷ Ennek kapcsán pedig a következő tényt érdemes figyelembe venni: annak a tudósnak a munkássága, akinek neve összefonódott Sárospatak legújabb kori kultúrájával, „a pataki szellemmel” – Újszászy Kálmánról van szó –, és akinek örökségét, a népfőiskolai mozgalmon keresztül a *Zempléni Múzsa* minden tekintetben vállalja, a Rickert tárgyelméletéről és kultúrafelfogásáról szóló művel kezdődött.⁸ Ennek tudatában nem csodálkozhatunk, hogy Újszászy szellemi irányultságát alapvetően meghatározza a kultúra önértékként való felfogása, mely egyéni és közösségi közvetítés és szerepvállalás által jön életre. „Kultúra és nemzet” című 1936-ban megjelent tanulmányában már így fogalmaz: „Az, hogy nemzet legyen, hogy a kultúra, a szellem történjék, az egyedül rajtunk, a személyeken fordul meg”.⁹ Újszászy elképzeléseit az 1938-as *A falunvelés szellemi alapjai* című munka fejleszti önálló kultúrafelfogássá.¹⁰ A mű alapvető állítása, hogy a kultúra csak olyan „szellemi rendszerként” fogható fel, amely különféle – immanens és transzcen-

10. évfolyam a Zempléni Múzsza

dens – emberi viszonyulások és gyakorlatok folyamánként léteznek. A kultúra ennyiben szemben áll a „civilizáció” fogalmával, mely Újszászy szerint a szellem keretek nélküli mozgását jelenti.¹¹ Szintén fontos megállapítás, hogy a kultúra elválaszthatatlan a nemzet fogalmától. Ez utóbbit azonban Újszászy megkülönbözteti mind a „nép”, mind a „faj” fogalmától, amennyiben az elsőt politikai, a másodikat biológiai meghatározásnak tekint. A nemzet ezzel szemben a kultúra olyan „testet öltése”, amely csakis közösségi formákban és viszonyulásokban létezik.¹² E formák egyúttal mindig szigorúan helyhez kötöttek. Újszászy a „falu” és „város” elemzésével mutat rá arra, hogy a kulturális viszonyulások eltérő típusai – értékkülönbség nélkül – településviszonyok függvénye.¹³ Mindez pedig összességében oda vezet, hogy a kultúra a közösség, a közösség pedig a hely fogalmával áll szerves összefüggésben.

Újszászy Kálmánt követve a helyhez kötött és helyi erőforrásokból táplálkozó kulturális értékteremtés gyakorlatában valódi szellemi alapokra bukkanhatunk. Nem kétséges, hogy a *Zempléni Múzsza* ötlete és működése a kultúra iránti ilyen fogékonyságon, e fogékonyság közösségképző erején és az ebből fakadó tevékenység igényén nyugszik. Ráadásul mindez olyan helyi hagyományokból táplálkozik, melynek egyik alapvető belátása éppen a kultúra és a hely összefüggésének felismerésében áll.

Záró gondolat: Márkus György arra figyelmeztet, hogy a jelen korunkban – amelyet ma sokan globalizálnak neveznek – a kulturális önérték fogalma felszámolódik.¹⁴ Ennek alapján akár jogos lehetne a következtetés, hogy a *Zempléni Múzsát* anakronisztikus képződménynek tekintsük. Ám Márkus azt is világossá teszi, hogy korunkban „a magas kultúra gondolata továbbél az ezt alkotó gyakorlatokban”.¹⁵ Így aztán, ha konstatáljuk, hogy a *Zempléni Múzsának* nevezett gyakorlat már jó ideje – legalább tíz éve – követeli meg a figyelmet, akkor ez talán azért van, mert megint csak nem történt más, mint az, hogy a helyi értékek revánsot vettek a globális tendenciákon.

(Elhangzott a „Zempléni Múzsza szellemiségének történeti alapjai” című, a folyóirat alapításának tizedik évfordulója alkalmából rendezett szakmai konferencián, 2010. szeptember 24-én Sárospatakon, a Múzsák Templomában.)

Jegyzetek

¹ Vö.: Jörn Fisch: „Zivilisation, Kultur“, in: *Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland* (szerk.: O. Brunner, W. Conze, R. Koselleck), Bd. 7. Klett-Cotta, Stuttgart, 1992. 679–774. o. E kérdéshez lásd még, Márkus György: *A kultúra: egy fogalom keletkezése és tartalma*, in: uő: *Kultúra és modernitás, T-Twins – Lukács Archívum, Budapest, 1992. 9–41. o.*

² Márkus György: *A kultúra társadalma: a kulturális modernitás konstitúciója*, in: uő: *Kultúra és modernitás, i. m. 68–69. o.*

³ Uo. 68. o.

⁴ Alfred Kroeber – Clyde Kluckhohn: *Culture. A Critical Review of Concepts and Definitions*, *Papers of Peabody Museum, Cambridge, 1952.*

⁵ Egy ilyen értelmezéshez lásd: Zygmund Bauman: *Culture as Praxis*, Routledge, London, 1973.

⁶ Lásd például: Saskia Sassen: *Territory, Authority, Rights. From Medieval to Global Assemblages*, Princeton University Press, 2006; *Globalisation: Studies in Anthropology* (szerk.: Thomas H. Eriksen), Pluto Press, London, 2003.

⁷ Vö.: Henrich Rickert: *Kultúrtudomány és természettudomány*, Franklin Társulat, Budapest, 1924. Újra kiadva: *Történetelmélet II.* (szerk.: Gyurgyák János – Kisantal Tamás), Osiris Kiadó, 2006. 193–268. o.

⁸ Újszászy Kálmán: *A tárgy problémája Rickert ismeretelméletében*, Sárospatak, 1932. Újszászy Kálmán pályaképéhez és kultúrafelfogásához lásd a Zempléni Múzsában megjelent két tanulmányt: Orosz István: *A debreceni és sárospataki falukutatás = 2004. 2. szám*; Takács Ádám: *Újszászy Kálmán és a filozófia = 2003. 1. szám*.

⁹ Újszászy Kálmán: *Kultúra és nemzet*, in: *Újszászy Kálmán emlékkönyv* (szerk. Balassa Iván, Kováts Dániel, Szentimrei Mihály), Széphalom 8. A Kazinczy Ferenc Társaság évkönyve, Szabad Tér Kiadó, Budapest–Sárospatak, 1996. 202. o.

¹⁰ Újszászy Kálmán: *A falunevelés szellemi alapjai*, Sárospatak, 1938.

¹¹ Uo. 28. o.

¹² Uo. 30–40. o.

¹³ Uo. 47–60. o.

¹⁴ Márkus György: *A kultúra társadalma: a kulturális modernitás konstitúciója*, i. m. 87. o.

¹⁵ Uo. 88. o.

Stark István